णिजन्ताः (प्रयोजकाः)।

बालकः पठति ।

शिक्षकः बालकं पुस्तकं **पाठयति** ।

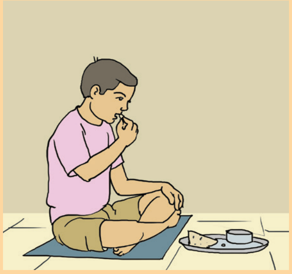

बालकः अन्नं भुङ्क्ते ।

माता बालकम् अन्नं **भोजयति** ।

बालकः जलं पिबति ।

पिता बालकं जलं **पाययति** ।

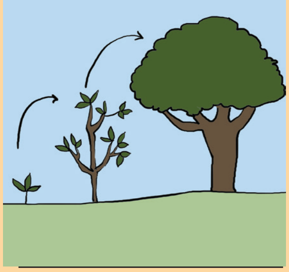

वृक्षः वर्धते ।

बालिका वृक्षं **वर्धयति** ।

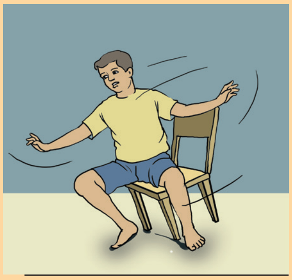

बालकः आसन्दात् पतति ।

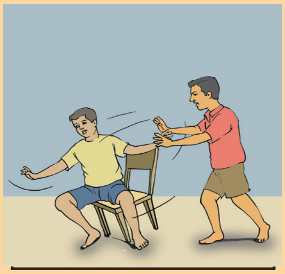

रमेशः बालकम् आसन्दात् **पातयति** ।

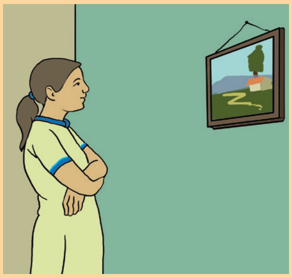

बालिका चित्रं पश्यति ।

सखी बालिकां चित्रं **दर्शयति** ।

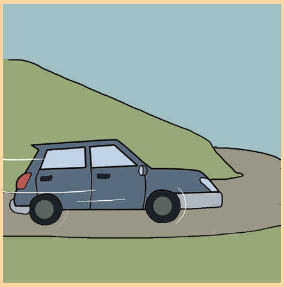

यानं चलति ।

चालकः यानं **चालयति** ।

सूदः अन्नं पचति ।

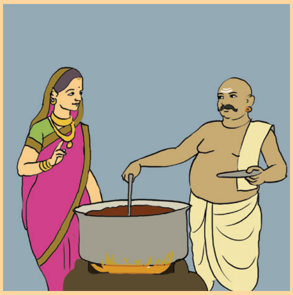

गृहिणी सूदेन अन्नं **पाचयति** ।

सम्भाषापत्रम्

रूपशृङ्खलां पूरयत ।

स्था - स्थापयति/ते	भू - ______	वच् - वाचयति/ते	मुच् - मोचयति/ते
दा - ______	कृ -कारयति/ते	पठ् - ______	कुप् - ______
मा - ______	मृ - ______	वद् - ______	बुध् - ______
ज्ञा - ______	वृ - ______	हस् - ______	भुज् - ______
या - ______	तॄ - ______	मन् - ______	रुद् - ______
पा(२प.प.)-पालयति/ते	स्मृ - ______	लिख् - लेखयति/ते	वृध् - वर्धयति/ते
पा(१प.प.)-पाययति/ते	धृ - ______	प्र + विश् - ____	सृज् - ______
गै - गापयति/ते	गम् - गमयति/ते	सिच् - ______	नृत् - ______
ध्यै - ______	खाद् - ______	विद् - ______	कृष् - ______
नी - नाययति/ते	भक्ष् - ______		
श्रु - श्रावयति/ते	धाव् - ______		
	नम् - ______		

सङ्ख्याविश्वम् १– क्रमवाचकाः ।

(मातामह्या सह दौहित्राः दौहित्र्यः च उपवने उपविश्य वार्तालापं कुर्वन्ति ।)

पृथा – (आनन्देन) मातामहि, कियन्तः वृक्षाः सन्ति अस्माकम् उपवने !

मातामही – अपि अभिजानीथ के वृक्षाः एते ? नामानि कथयत ।

वेणुः – एषः **प्रथमः** वृक्षः आम्रवृक्षः । **द्वितीयः** च कदलीवृक्षः ।

पृथा – अत्र **तृतीयः** दाडिमवृक्षः ।

सुधेन्दुः – **चतुर्थः** च नारङ्गवृक्षः ।

वेणुः – भोः, न केवलं **प्रथमः** वृक्षः अपि तु वृक्षाणां **प्रथमा** आवलिः एव आम्रवृक्षाणाम् । **द्वितीया** कदलीवृक्षाणाम् ...

पृथा – **तृतीया** दाडिमानां **चतुर्थी** च नारङ्गाणाम् ।

मातामही – साधु बालकाः । सुष्ठु अभिज्ञातम् । अपि जानीथ, **प्रथम**, **द्वितीय**, **तृतीय** एते शब्दाः नाम क्रमवाचक-सङ्ख्याविशेषणानि ? कथम् उपयुज्यन्ते इमानि ?

वेणुः – **प्रथमः** बालकः – **प्रथमा** बालिका – **प्रथमं** गृहम् ।

सुधेन्दुः – तथैव **द्वितीयः** – **द्वितीया** – **द्वितीयम्** ।

पृथा – **तृतीयः** – **तृतीया** – **तृतीयं** च ।

मातामही – उत्तमम् । किन्तु चतुर्थतः स्त्रीलिङ्गरूपाणि **चतुर्थी**, **पञ्चमी**, **षष्ठी** इत्यादीनि भवन्ति ।

पृथा – अत एव नाग**पञ्चमी**, रथ**सप्तमी**, आषाढ-**एकादशी**, अनन्त**चतुर्दशी** एताः तिथयः प्रसिद्धाः खलु !

मातामही – सम्यक् । तर्हि क्रमवाचकानि उपयुज्य इतोऽपि वाक्यानि वदत ।

सुधेन्दुः – अहं **प्रथमे** तले वसामि । पाठशालायां मम वर्गः तु **द्वितीये** तले ।

वेणुः – गतवर्षे अहं **नवम्यां** कक्षायां पठामि स्म । अस्मिन् वर्षे **दशम्यां** कक्षायां पठामि । अग्रिमे वर्षे **एकादश्यां** कक्षायां पठिष्यामि ।

पृथा – पठनस्पर्धायाम् अहं **द्वितीयं** पाठम् अपठम् । तदा **प्रथमं** पारितोषिकं प्राप्नवम् ।

वेणुः – **षष्ठस्य** प्रश्नस्य उत्तरम् **अष्टम्या** छात्रया दत्तम् । अत्र गणेशस्तोत्रं स्मरामि '**प्रथमं** वक्रतुण्डं च . . . इति।

मातामही – बाढं बाढम् । अस्य कृते युष्माकं पारितोषिकं नाम मधुराणि फलानि । यावन्ति फलानि इच्छथ तावन्ति खादथ।

क्रमवाचकानि विशेषणानि

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
नवमः	नवमी	नवमम्
दशमः	दशमी	दशमम्

सम्भाषापत्रम्

(१) सङ्ख्यायानं पूरयत ।

प्रथमः ______ ______ ______ ______

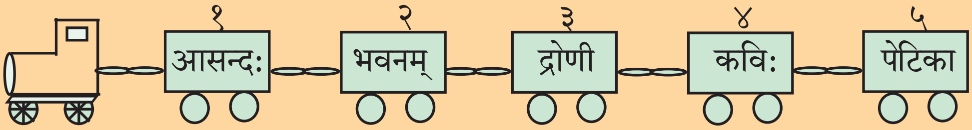

(२) मेलनं कुरुत ।

तृतीयया	सोपानात्
पञ्चमात्	कन्यया
सप्तमम्	देव्यै
अष्टम्यै	कक्षायाम्
दशम्या	तलम्

दीर्घसङ्ख्याः ।

१०८ अष्टाधिकशतम्	२०० द्विशतम्	४०० चतुश्शतम्	५०० पञ्चशतम्
१००० सहस्रम्	१०,००० दशसहस्रम्	१,००,००० लक्षम्	१,००,००,००० कोटिः

५७२८
पञ्चसहस्रं सप्तशतम् अष्टाविंशतिः

सङ्ख्याविश्वम् २ – आवृत्तिवाचकाः समूहवाचकाश्च ।

(वेणुः शुद्धं सुस्वरं स्तोत्रं पठति । सर्वे शृण्वन्ति ।)

मातामही – उत्तमं वेणो ! **सकृत्** श्रुत्वा अपि कथं त्वया स्तोत्रं कण्ठस्थीकृतम् !

सुधेन्दुः – मातामहि, **सकृत्** इत्युक्ते किम् ?

मातामही – **सकृत्** नाम **एकवारम्** । 'कतिवारम्' इति प्रश्नस्य यद् उत्तरं तद् आवृत्तिवाचकम् इति कथ्यते ।

पृथा – तर्हि आवृत्तिवाचकानि नाम **एकवारं, द्विवारं, त्रिवारं, चतुर्वारम्** इति ।

मातामही – सत्यम् । एतानि अव्ययानि । **सकृत् , द्विः, त्रिः, चतुः** एतानि अनुक्रमेण तेषामेव समानार्थकानि ।

वेणुः – हंऽऽ... अस्माकं शिक्षिका सर्वदा वदति, '**दशवारं** कथितं मया ।' '**द्विवारं** पाठं पठत ।' '**त्रिवारं** सुभाषितमालां लिखत' इति । एतादृशः खलु उपयोगः आवृत्तिवाचकानाम् ।

सुधेन्दुः – तथा च वर्षस्य **सकृत्** वयं मातामही-गृहम् आगच्छामः ।

पृथा – अहमपि कथयामि वाक्यम् । अं ..... अहं दिनस्य **द्विः** भोजनं करोमि । (सुधेन्दुं दृष्ट्वा विहस्य) एषः तु दिनस्य **चतुः** भुङ्क्ते । अपि योग्यम्, मातामहि ?

सुधेन्दुः – सर्वथा अयोग्यम् । नाहं **वारंवारं** खादामि । एषा एव अध्ययनं विहाय सप्ताहस्य **त्रिः** नृत्यवर्गं गच्छति ।

मातामही – वाक्यानि तु योग्यानि । किन्तु बालक**त्रयं** कोलाहले मग्नं दृश्यते ।

वेणुः – अधुना '**त्रयम्**' इति किम् ?

सुधेन्दुः – मया अवगतम् । अपि समूहवाचकमेतत् ?

मातामही – साधु सुधेन्दो । **द्वयम्, त्रयम्, चतुष्टयम्, पञ्चकम्, षट्कम्** इत्यादीनि समूहवाचकानि एव ।

पृथा – तर्हि मधुराष्टके अष्ट श्लोकाः सन्ति खलु ?

मातामही – समीचीनम् । अपि जानीथ महेन्द्रेण धावनशतकं कृतं ह्यः ?

पृथा – हंऽऽ... अहं वदामि वाक्यम् । छात्र**त्रयेण** प्रकल्पः कृतः ।

वेणुः – वृक्ष**पञ्चके** प्रभूतानि फलानि सन्ति ।

सुधेन्दुः – जन**चतुष्टयं** संस्कृतेनैव वार्तालापं करोति ।

मातामही – सर्वथा योग्यम् । सम्यक् अवगतं सङ्ख्याविश्वं युष्माभिः । बाढम् ।

सकृत्	एकवारम्
द्विः	द्विवारम्
त्रिः	त्रिवारम्
चतुः	चतुर्वारम्
पञ्चकृत्वः	पञ्चवारम्
षट्कृत्वः	षट्वारम्
सप्तकृत्वः	सप्तवारम्
अष्टकृत्वः	अष्टवारम्
नवकृत्वः	नववारम्
दशकृत्वः	दशवारम्

आवृत्तिवाचकेन सह यदा कालवाचकः शब्दः प्रयुक्तः भवति तदा कालवाचकस्य **षष्ठीविभक्तिः** कार्या । यथा –

दिनस्य द्विः ।
सप्ताहस्य चतुर्वारम् ।
संवत्सरस्य सकृत् इति ।

समूहवाचकाः सर्वदा नपुंसकलिङ्गे एकवचने भवन्ति । यथा – मार्गे **यानचतुष्टयं** धावति ।

पठत-बोधत

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतत् व्रतं मम ।।

सम्भाषापत्रम्

(१) आवृत्तिवाचकेन वाक्यं पूरयत ।

(अ) छात्रः दिनस्य ________ अध्ययनं करोति । (द्वे/द्विवारम्)

(आ) माता ________ मम युतकं प्रक्षालितवती । (पञ्चवारं/पञ्चमी)

(इ) तेन ________ प्रयोगः कृतः । (त्रीणि/त्रिवारं)

(२) समूहवाचकं लिखत ।

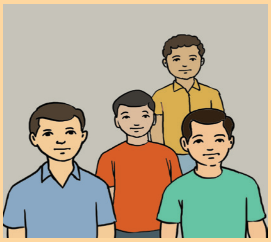

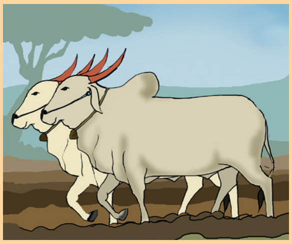
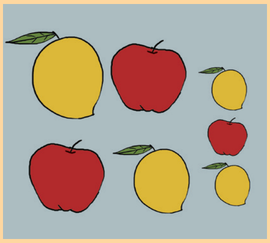

(३) क्रम-सङ्ख्या-आवृत्ति-वाचकानां योग्यं रूपं लिखत ।

अ) सङ्ख्यावाचकानि ।

क) भगवता व्यासेन ________ पुराणानि रचितानि । (अष्टादश/अष्टदशः)

ख) ________ वेदाः वर्तन्ते । (चत्वारि/चत्वारः)

ग) ________ महिलाः जलम् आहर्तुं गच्छन्ति । (तिस्रः/त्रीणि)

घ) भोजने ________ रसाः भवन्ति । (षष्ठः/षड्)

आ) क्रमवाचकानि ।

क) श्रीकृष्णः देवक्याः ________ अपत्यम् । (अष्टमम्/अष्टः)

ख) पौषमासः संवत्सरस्य ________ मासः । (दशः/दशमः)

ग) आर्यभट्टः इति भारतवर्षेण प्रेषितः ________ उपग्रहः । (प्रथमः/एकस्मिन्)

घ) भवने मम गृहं ________ तले वर्तते । (सप्तमे/सप्ते)

च) ________ भवने योगेशः निवसति । (द्वितीये/द्वितीयः)

इ) आवृत्तिवाचकानि ।

क) सप्ताहस्य ________ संस्कृतवर्गः भवति । (तृतीयं/त्रिवारं)

ख) दिनस्य ________ लोकयानम् आगच्छति । (नववारं/नवम्)

ग) अस्माकं कुटुम्बं संवत्सरस्य ________ पर्यटनार्थं गच्छति । (एकस्मिन्/एकवारं)

घ) अहम् एकं पाठं ________ सम्यक् पठामि । (द्विवारं/द्वौ)

च) वर्षस्य ________ परीक्षा भवति । (चतुर्वारं/चतुर्षु)

वाक्यरचना

विभक्त्यर्था: ।

१) प्रथमा-विभक्ति: ।

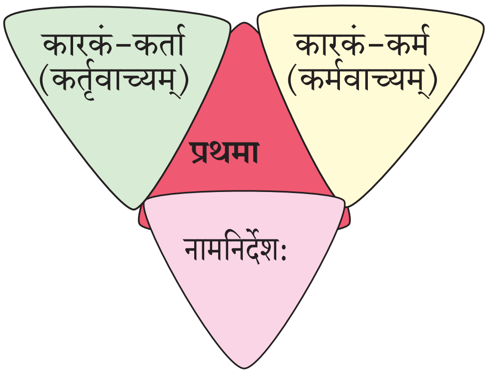

उदाहरणानि -

१) अ) <u>बालक:</u> दुग्धं पिबति । (कर्तृवाच्यम्)
   आ) वृक्षात् <u>फलं</u> पतति ।
२) बालकेन <u>श्लोक:</u> पठ्यते । (कर्मवाच्यम्)
३) अ) सा <u>सानिका</u> अस्ति ।
   आ) भारते <u>हिमालय:</u> नाम पर्वत: वर्तते ।

२) द्वितीया-विभक्ति: ।

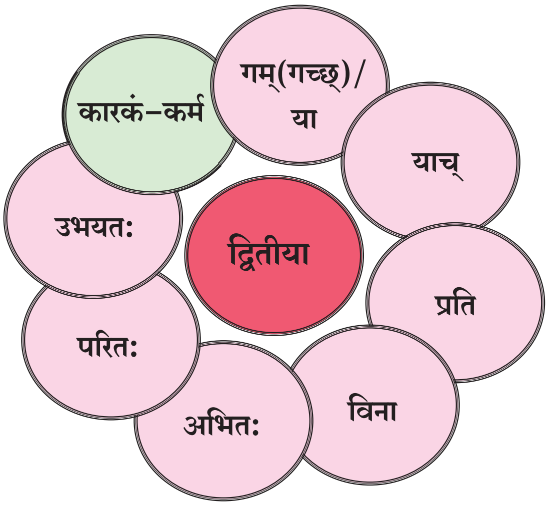

उदाहरणानि -

१) बालक: <u>दुग्धं</u> पिबति । (कर्म)
२) राम: <u>वनं</u> गच्छति / याति ।
३) याचक: <u>नृपं</u> धनं याचते ।
४) वत्स: <u>धेनुं</u> प्रति धावति ।
५) <u>जलं</u> विना जीवनम् अशक्यम् ।
६) <u>शालाम्</u> अभित: वृक्षा: सन्ति ।
७) <u>पुष्पं</u> परित: भ्रमरा: गुञ्जन्ति ।
८) <u>मार्गम्</u> उभयत: क्षेत्राणि सन्ति ।

३) तृतीया-विभक्ति: ।

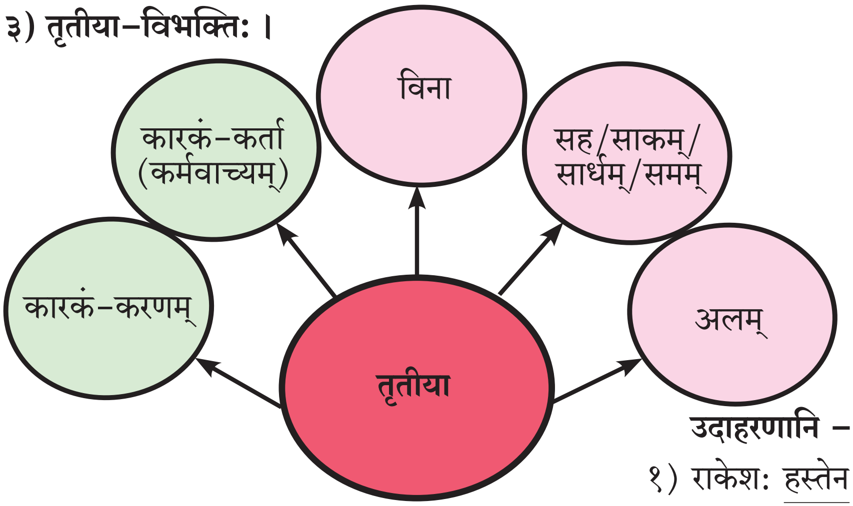

उदाहरणानि -

१) राकेश: <u>हस्तेन</u> लिखति । (करणम्)
२) <u>गणेशेन</u> मोदका: खाद्यन्ते । (कर्मवाच्यम्)
३) <u>विद्यया</u> विना न मोक्ष: ।
४) अथर्व: <u>मित्रेण</u> सह/साकं/सार्धं/समं चित्रपटं पश्यति ।
५) अलं <u>कोपेन</u> ।

४) चतुर्थी–विभक्तिः ।

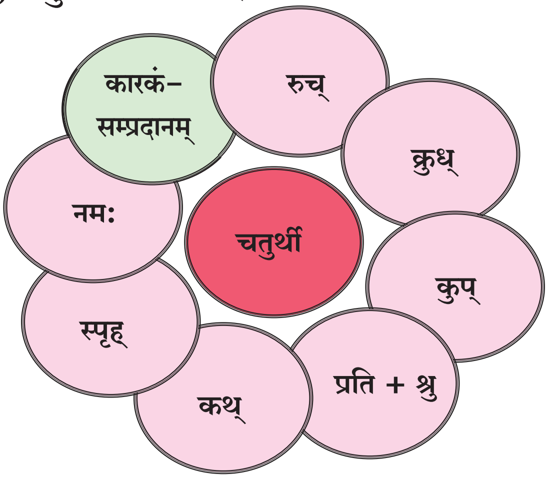

उदाहरणानि –

१) अ. शिक्षकः छात्रेभ्यः ज्ञानं यच्छति । (सम्प्रदानम्)
आ. जनाः भोजनाय उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
२) शुकाय दाडिमं रोचते ।
३) जननी पुत्राय क्रुध्यति / कुप्यति ।
४) यमः नचिकेतसे वरत्रयं प्रतिशृणोति ।
५) पितामही बालकेभ्यः कथां कथयति ।
६) शुकः दाडिमाय स्पृहयति ।
७) शारदायै नमः ।

५) पञ्चमी–विभक्तिः ।

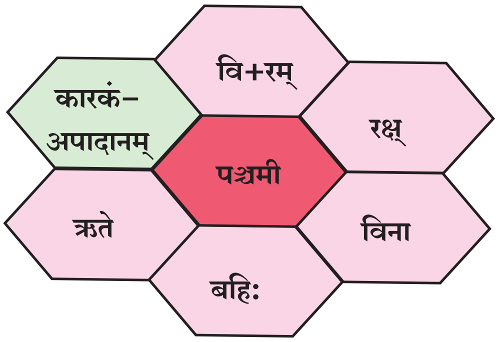

उदाहरणानि –

१) अ. कृषीवलः क्षेत्रात् गृहम् आगच्छति । (अपादानम्)
आ. वृक्षात् फलं पतति ।
२) सज्जनाः सत्कार्यात् न विरमन्ति ।
३) सैनिकाः शत्रुभ्यः देशं रक्षन्ति ।
४) ज्ञानात् विना नरः न शोभते ।
५) नगराद् बहिः उद्यानं वर्तते ।
६) धनात् ऋते जीवनं कठिनम् ।

६) षष्ठी–विभक्तिः ।

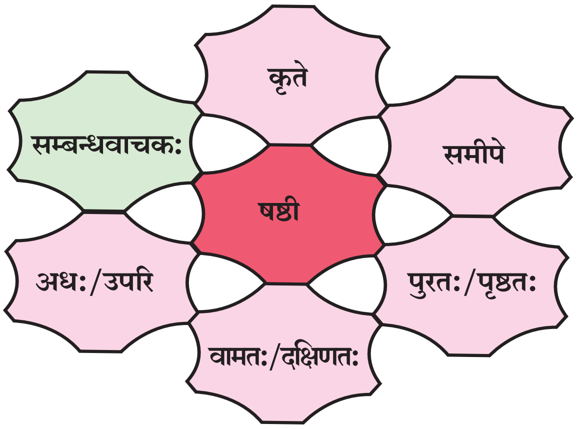

उदाहरणानि –

१) रामस्य भ्राता लक्ष्मणः । (सम्बन्धवाचकः)
२) बालानां कृते शिक्षणम् आवश्यकम् ।
३) गृहस्य समीपे वाचनालयः वर्तते ।
४) पाठशालायाः पुरतः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।
५) गृहस्य पृष्ठतः पर्वतः अस्ति ।
६) रामस्य वामतः सीता, दक्षिणतः लक्ष्मणः च वर्तते ।
७) वृक्षस्य अधः शुनकः उपविशति ।
८) वृक्षस्य उपरि मर्कटः वसति ।

७) सप्तमी–विभक्तिः ।

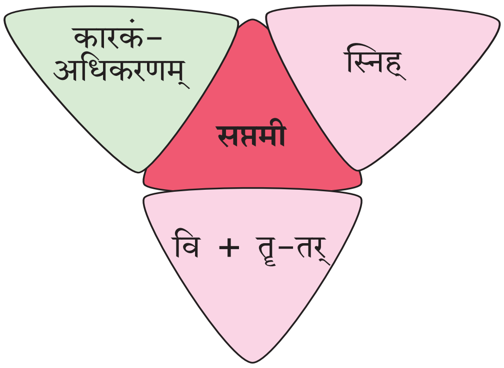

उदाहरणानि –

१) अ. पुस्तकं स्यूते अस्ति । (अधिकरणम्)
आ. पुस्तकम् उत्पीठिकायाम् अस्ति ।
इ. अहं पुण्यपत्तने वसामि ।
ई. सः जून मासे प्रथमे सप्ताहे आगमिष्यति ।
२) माता पुत्रे स्निह्यति ।
३) मुख्याध्यापकः छात्रेषु पारितोषिकाणि वितरति ।

अमरकोषः ।

कण्ठस्थीकरणार्थम् ।	विग्रहः ।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित् ।
भूमिः – गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ।	गोत्रा, कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनिः, मेदिनी, मही ।
कृषकः – क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।	क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः ।
मृगः – मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।	मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः ।
काकः – काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।	काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः ।
शृगालः – शृगालवञ्चुकक्रोष्टृफेरुफेरवजम्बुकाः ।	शृगालः, वञ्चुकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः ।
मित्रम् – वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।	वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, मित्रम्, सखा, सुहृत् ।
वनम् – अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।	अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम् ।
लक्ष्मीः – लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।	लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया ।
रविः – भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।	भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता, रविः ।
नभः – नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ।	नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम् ।
कनकम् – स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।	स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम् ।
पादपः – वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।	वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः ।
नरः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः ।
नदी – तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।	तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी ।
गङ्गा – गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।	गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा ।
मेघः – धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।	धाराधरः, जलधरः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत् ।
वैद्यः – रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।	रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः ।
धनम् – द्रव्यं वित्तं स्थापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसुः ।	द्रव्यम्, वित्तम्, स्थापतेयम्, रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसुः ।
जलम् – पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं जलम् ।	पयः, कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, जलम् ।
पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।	आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः ।
शीघ्रम् – सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।	सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु ।
पण्डितः – धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ।	धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, सङ्ख्यावान् पण्डितः, कविः ।
जगत् – त्रिष्वथो जगती लोके विष्टपं भुवनं जगत्	जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत् ।
पितरौ – अम्बाथ जननी माता तातस्तु जनकः पिता ।	अम्बा, जननी, माता, तातः, जनकः, पिता ।

अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१. हे राजेन्द्र! तव पिता दुःशासकः वेनराजः ।
२. त्वं तु प्रजाहितदक्षः नृपः ।
३. एषः कल्याणकारी नृपः ।
४. मृगः तं दृष्ट्वा अब्रवीत् ।
५. सः नरः शत्रुनन्दनः ।
६. सः वञ्चकः क्वास्ते ?
७. जम्बूकः मनसि आनन्दितः ।
८. काकशब्दं श्रुत्वा शृगालः सत्वरं पलायितः ।
९. शङ्करस्य पिता शिवगुरुः ।
१०. अर्णवस्य पिता विज्ञानस्य प्राध्यापकः ।
११. एतद् विश्वं परमाणुभ्यः निर्मितम् ।
१२. शृगालः स्वार्थहेतुना मृगेण सह मित्रताम् ऐच्छत् ।

योग्यं पर्यायं चिनुत ।

वाच्यम् आधारीकृत्य – कर्तृवाच्यम् / कर्मवाच्यम् इति लिखत ।

कर्तृवाच्यम् कर्ता–**प्रथमा** विभक्तिः ।	कर्मवाच्यम् कर्ता–**तृतीया** विभक्तिः ।
प्रजाः निकृष्टान्नं खादन्ति ।	**जनैः** चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते ।

१. मया धनधान्यपुष्पफलानि उदरे निहितानि ।

२. शृगालेन चित्राङ्गः (मृगः) अवलोकितः ।

३. मृगः सस्यं खादति ।

४. महर्षिणा कणादेन परमाणोः व्याख्या कृता ।

५. अर्णवः तण्डूलान् आनयति ।

६. पूजकः स्वयं घण्टां नादयते ।

७. हेमघटः शब्दं करोति ।

८. भ्रमणसमये पृथुराजेन दृष्टम् ।

९. वयं सर्वे आनन्देन एकत्र निवसामः ।

१०. क्षेत्रपतिना शृगालः हतः ।

११. धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

१२. कर्षकः फलं लभते ।

१३. अहं न जीवामि ।

१४. पित्रा त्वम् उपदिश्यसे ।

भवान्–त्वम् आधारीकृत्य–

१. हे राजन् । त्वं तत्प्राप्तुं ________ ।
(यतताम्/यतस्व)

२. भवान् कृषिकार्यं ________ । (करोषि/करोति)

३. रे जम्बूक । त्वं मां ________ ।
(त्रायस्व/त्रायताम्)

४. त्वं आत्मानं मृतवत् ________ ।
(सन्दर्शयतु/सन्दर्शय)

५. भवान् पादान् स्तब्धीकृत्य ________ ।
(तिष्ठतु/तिष्ठ)

६. भवती माम् ________ ।
(स्मरिष्यति/स्मरिष्यसि)

७. यूयं चित्रपटगृहं ________ ।
(गच्छन्तु/गच्छत)

८. भवन्तौ वाचनार्थं ग्रन्थालयं ________ वा?
(गच्छथः/गच्छतः)

९. त्वं संन्यासं ________ । (स्वीकुरु/स्वीकरोतु)

१०. अपि त्वं ________ ? (जानाति/जानासि)

विशेषण–विशेष्यम् आधारीकृत्य–

१. भारते नैकानि निबिडानि ________ सन्ति ।
(अरण्यम्/अरण्यानि)

२. ________ माता शङ्करम् अवदत् ।
(विवशा/विवशः)

३. जनाः गणेशाय ________ पुष्पम् अर्पयन्ति ।
(रक्तः/रक्तं)

४. नदीतीरे ________ वृक्षाः दृश्यन्ते ।
(उन्नताः/उन्नता)

५. संस्कृतभाषा मम ________ भाषा ।
(प्रियम्/प्रिया)

६. मनुजाः वाचनेन बहून् ________ बोधन्ते ।
(विषयाः/विषयान्)

७. कणादविषयकाणि नैकानि ________ सन्ति ।
(पुस्तके/पुस्तकानि)

८. आनन्दितः ________ अचिन्तयत् ।
(जम्बूकः/जम्बूकं)

९. ________ नृपः प्रशासने अग्रणीः अभवत्।
(कल्याणकारी/कल्याणकरम्)

१०. वृक्षे हरिताः ________ वसन्ति ।
(शुकौ/शुकाः)

परिशिष्टम्

(अ) तरतमवाचकाः ।

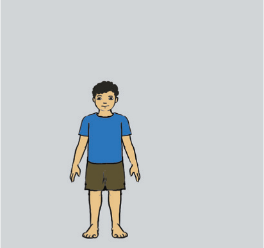
उन्नतः बालकः

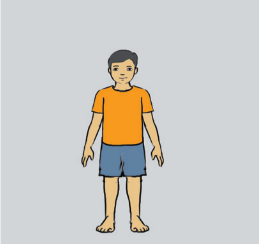
उन्नततरः बालकः

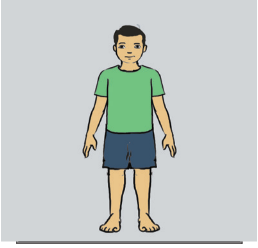
उन्नततमः बालकः

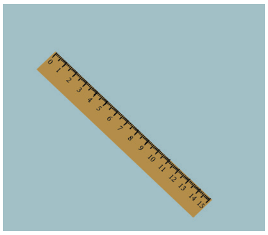
दीर्घा मापिका

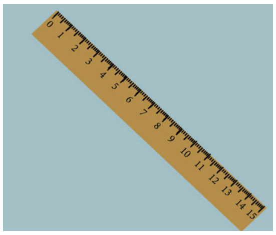
दीर्घतरा मापिका

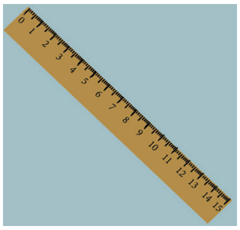
दीर्घतमा मापिका

बृहत् पुस्तकम्

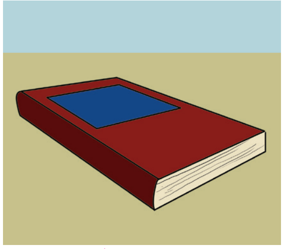
बृहत्तरं पुस्तकम्

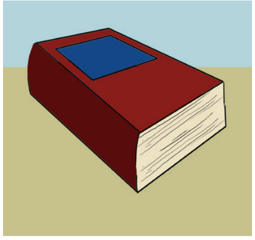
बृहत्तमं पुस्तकम्

क्रमाङ्कः	विशेषणम्	तरवाचकम्	तमवाचकम्
१	बलवत्	बलवत्तर (बलीयस्)	बलवत्तम(बलिष्ठ)
२	साधु	साधुतर	साधुतम
३	स्वादु	स्वादुतर (स्वादीयस्)	स्वादुतम (स्वादिष्ठ)
४	स्थूल	स्थूलतर	स्थूलतम
५	दीर्घ	दीर्घतर	दीर्घतम
६	वृद्ध	वृद्धतर (ज्यायस्)	वृद्धतम (ज्येष्ठ)
७	अल्प	अल्पतर (कनीयस्)	अल्पतम (कनिष्ठ)
८	प्रशस्य	प्रशस्यतर (श्रेयस्)	प्रशस्यतम (श्रेष्ठ)
९	सूक्ष्म	सूक्ष्मतर	सूक्ष्मतम

१) मध्यमा अनामिकायाः **दीर्घतरा** । २) मध्यमा पञ्च-अङ्गुलिषु **दीर्घतमा** ।
३) पाण्डवेषु भीमः **बलिष्ठः** । ४) पाण्डवेषु युधिष्ठिरः **ज्येष्ठः** ।

तर-तम-इष्ठ-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि अकारान्तानि ।
अतः देव-वन-मालानां रूपसदृशानि भवन्ति।
ईयस्-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि स-कारान्तानि ।

(आ) च्वि-रूपाणि ।

कृष्णीकरोति, धवलीकरोति, स्पष्टीकरोति, मलिनीभवति, लघूकरोति इत्यादीनि च्वि-रूपाणि ।

फेनकः वस्त्रं **स्वच्छीकरोति** ।
फेनकः अस्वच्छं वस्त्रं
स्वच्छं करोति, इति अर्थः ।

धूलिकणैः युतकं **मलिनीभवति**
। धूलिकणैः अमलिनं युतकं
मलिनं भवति, इति अर्थः ।

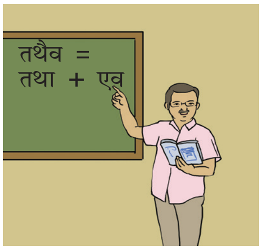

शिक्षकः शब्दं **स्पष्टीकरोति** ।
शिक्षकः अस्पष्टं शब्दं
स्पष्टं करोति, इति अर्थः ।

विशेषणम् + च्वि-प्रत्ययः + कृ/भू धातुरूपाणि = 'च्वि'-रूपम् ।

✻ कृष्णीकरोति - अकृष्णं कृष्णं करोति ।
पूर्वं कृष्णं न आसीत् । अधुना कृष्णं करोति/ कृष्णत्वं प्राप्नोति ।
एवं, या स्थितिः पूर्वं नासीत् तथा नूतनां स्थितिं करोति/प्राप्नोति तत्र 'च्वि'रूपं प्रयुज्यते ।

(इ) नामधातुः ।

मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः **मधुरः** न **भवति** ।
मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः न **मधुरायते** ।

चन्द्रमाः विश्वं
धवलं करोति ।
चन्द्रमाः विश्वं
धवलयति ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि
काकः **गरुडः** न **भवति** ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि
काकः न **गरुडायते** ।

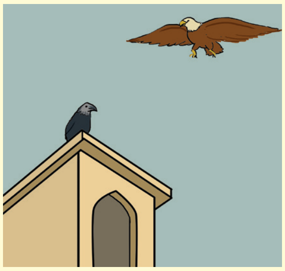

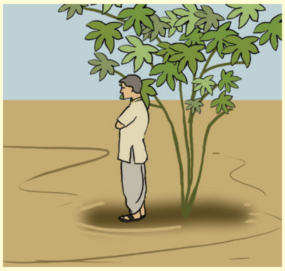

यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमः भवति** ।
यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमायते** ।

एतानि नामतः/विशेषणातः निर्मितानि क्रियापदानि ।

(अन्तर्गतमूल्यमापनार्थम्)

शब्दकोषः। (पाठानुसारम्)

शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन माध्यमभाषया शब्दार्थं लिखत।

१. आद्यकृषकः पृथुवैन्यः।	
चारणाः	
स्तवनम्	
निःस्पृहता	
लुण्ठकः	
खनित्रम्	
कुद्दालकम्	
हलम्	
लवित्रम्	
उर्वरा	
अग्रणीः	
अभिषिक्तः	
निकृष्टम्	
वस्तुजातम्	
संस्करणम्	
२. व्यसने मित्रपरीक्षा।	
आगन्तुः	
क्षेत्रपतिः	
पाशः	
निभृतम्	
लगुडः	
प्रदोषकालः	
३. सूक्तिसुधा।	
प्रच्छन्नम्	
गुप्तम्	
पथिन् (अनियमितः)	
संहतिः	
दन्ती	
रासभः	
४. स एव परमाणुः।	
सूक्ष्मेक्षिका	
महानसः	
अतीन्द्रियः	
निरवयवः	
नित्यः	
व्यावर्तकः	
मरीचिः	
रजः	
५. युग्ममाला।	
निघर्षणम्	
श्रुतम्	
श्लाघ्यः	
निरस्तः	
अतिवक्ता	
कांस्यम्	
६. संस्कृतनाट्ययुग्मम्।	
सायकः	
समिध्	
उपरोधः	
प्रग्रहः	
वाजी	
अविहा	
दारकः	
आर्तत्राणम्	
अनागाः	
आर्द्रपृष्ठाः	
७. वाचनप्रशंसा।	
कालक्षेपः	
अपभाषणम्	
८. नदीसूक्तम्	
सूक्तम्	
विप्रः	
गाधा	
जलौघः	
वृत्रः	

वज्रम्	
अधिक्षेप:	
वंशज:	
मर्त्य:	
अवज्ञा	
जनित्रम्	

९. आदिशङ्कराचार्य: ।

उपनीत:	
विरक्त:	
ऐहिकम्	
नक्र:	

१०. चित्रकाव्यम् ।

दारा:	
सोपान:	
सहोदर:	

११. मानवताधर्म: ।

एकीभूय	
आत्मौपम्यम्	
अभ्युदयकृत्	
श्रेयस्कर:	

विशिष्टविभक्ति:-वाक्यनिर्माणम् ।

१) स्तम्भमेलनं कुरुत ।

अ)

रुच्	द्वितीया
रक्ष्	चतुर्थी
याच्	पञ्चमी

आ)

दा-यच्छ्	सप्तमी
वि + रम्	पञ्चमी
स्निह्	चतुर्थी

इ)

स्पृह्	सप्तमी
गम्	चतुर्थी
वि + तृ-तर्	द्वितीया

ई)

प्रति + श्रु	द्वितीया
पत्	चतुर्थी
या	पञ्चमी

वाक्यनिर्माणं कुरुत ।

परीक्षार्थम् निर्धारितानि अव्ययानि

विना, सह, अलम्, नम:, कृते

परीक्षार्थम् निर्धारिता: धातव: ।

गम्-गच्छ्, दा(१ प.प., ३ उ.प.), रुच्-रोच्, कथ्, स्निह्

योग्यं रूपं लिखत ।

अ) _____ **विना** कथं सफलता लभ्यते? (अभ्यास)

आ) _____ **सह** सीता वनम् अयात् । (राम)

इ) **अलं** _____ । (भयम्)

ई) _____ **नम:** । (शारदा/गणेश/राजन्)

उ) _____ **कृते** औषधम् आवश्यकम् । (रुग्ण)

योग्यं रूपं लिखत ।

अ) _____ रक्तपुष्पाणि **रोचन्ते**।(भगवत्)

आ) कृषीवल: _____ **अकथयत्** । (धनिक)

इ) प्रजा: _____ **स्निह्यन्ति** । (भूप)

ई) सरित: _____ अम्भ: **ददति** । (अस्मद्)

उ) श्रीमन्त: _____ धनम् **अयच्छन्** । (पण्डित)

ऊ) हनुमान् _____ **अगच्छत्** । (लङ्का)

धातुरूपाणि ।

रूपम्	धातु:, गण:, पदम्	रूपपरिचय:	धात्वर्थ:	लट्, प्र.पु., ए.व.
स्तोतव्य:	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
यतस्व	यत् (१ आ.प.)			यतते
निहितानि	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
निधाय	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
अवपन्	वप् (१ प.प.)			वपति
व्यलसन्	वि + लस् (१ प.प.)			विलसति
पश्यन्	दृश्-पश्य् (१ प.प.)			पश्यति
भ्रमन्	भ्रम् (१ प.प.)			भ्रमति
अवलोकित:	अव+लोक् (१० उ.प.)			अवलोकयति/ते
आस्ते	आस् (२ आ.प.)			आस्ते
सन्दर्शय	सम् + दृश्-पश्य् (१ प.प.) णिजन्तम्			सम्पश्यति (णिजन्तम्-सन्दर्शयति/ते)
स्तब्धीकृत्य	स्तब्ध+कृ(८ उ.प.) च्विरूपम्			स्तब्धीकरोति
पलायिष्यसे	परा + अय् (१ आ.प.)			पलायते
व्यमुञ्चत्	वि+मुच्-मुञ्च् (६ उ.प.)			विमुञ्चति/ते
प्रविचलन्ति	प्र+वि+चल् (१ प.प.)			प्रविचलति
भिन्द्यात्	भिद् (७ उ.प.)			भिनत्ति/भिन्ते
छिन्द्यात्	छिद् (७ उ.प.)			छिनत्ति/छिन्ते
शाम्येत्	शम्-शाम् (४ प.प.)			शाम्यति
द्रुमायते	द्रुम (नामधातु:)			द्रुमायते
वीक्ष्य	वि + ईक्ष् (१ आ.प.)			वीक्षते
प्रतिसंहर	प्रति+सम्+हृ-हर् (१उ.प.)			प्रतिसंहरति/ते
परिभवति	परि+भू-भव् (१ प.प.)			परिभवति
श्रूयताम्	श्रु-शृ (५ प.प.) कर्मणि			शृणोति
शिक्षयन्ति	शिक्ष् (१ आ.प.) णिजन्तम्			शिक्षते (णिजन्तम् - शिक्षयति/ते)
श्रयेत्	श्रि-श्रय् (१ उ.प.)			श्रयति/ते
स्तौति	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
स्वल्पीभवतु	स्वल्प + भू-भव् (१ प.प.) च्विरूपम्			स्वल्पीभवति
प्रसीद	प्र+सद्-सीद् (१प.प.)			प्रसीदति
प्रीणयन्त:	प्री (९ प.प.) णिजन्तम्			प्रीणाति (णिजन्तम्-प्रीणयति/ते)
प्रतिश्रुत्य	प्रति + श्रु (५ प.प.)			प्रतिशृणोति
नादयते	नद् (१ प.प.) णिजन्तम्			नदति(णिजन्तम्-नादयति/ते)
सृत:	सृ-सर् (१ प.प.)			सरति

अवधेयम् –धात्वर्थ: रूपपरिचय: च छात्रै: शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन लेखनीय: ।

दशमी कक्षा – कृतिपत्रिकायाः प्रारूपम् ।

समयः – होराद्वयम् | विषयः संस्कृतम् (संयुक्तम्) | गुणाङ्काः ४०

प्रथमः विभागः – सुगमसंस्कृतम् (०६)

१) अ) चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत। (४ तः ३) (केवलं दशमीकक्षा–चित्रपदकोषतः ।) १ × ३ =३

१. ☐   २. ☐   ३. ☐   ४. ☐

आ) सङ्ख्याः अक्षरैः/अङ्कैः लिखत । (३ तः २) (पृ. क्र. ४ आधारेण) १ × २ = २

इ) समय–स्तम्भमेलनं कुरुत । (पृ. क्र.४ आधारेण) $\frac{१}{२}$ × २ = १

द्वितीयः विभागः – गद्यम् । (१४)

२) अ) गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (८०–१०० शब्दयुक्तः गद्यांशः दातव्यः) ४

१. अवबोधनम् । (३ तः २) १ × २ = २

क) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । /

उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (रिक्तस्थानद्वयं प्रष्टव्यम्) $\frac{१}{२}$ × २

ख) कः कं वदति? (संवादात्मकपाठान् वर्जयित्वा)

ग) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

घ) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

च) एषः गद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

छ) अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (अधोरेखितः शब्दः प्रथमा विभक्तौ भवेत् ।)

२. शब्दज्ञानम् । (३ तः २) २

क) २ धातुसाधित–अव्यये/विभक्त्यन्तपदे चित्वा लिखत ।

(त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त इति स्पष्टः उल्लेखः आवश्यकः) $\frac{१}{२}$ × २

ख) विशेषणं–विशेष्यम् । (कृतयः – मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/ चतुर्थपदं लिखत ।) $\frac{१}{२}$ ×२

ग) सन्धिः । (पूर्वपदं लिखत= $\frac{१}{२}$ ×२, उत्तरपदं लिखत $\frac{१}{२}$ ×२)

अथवा

ग) लकारं लिखत । १ × १ (अधोरेखनम् आवश्यकम् ।)

आ) गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । ४

कृतयः –

१. अवबोधनम् । (३ तः २) १ × २ = २

क) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । /

उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (रिक्तस्थानद्वयं प्रष्टव्यम्) $\frac{१}{२}$ × २

ख) कः कं वदति? (संवादात्मकपाठान् वर्जयित्वा)

ग) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

घ) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

च) एषः गद्यांशः कस्मात् पाठात् उद्धृतः ?

छ) अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

(अधोरेखितः शब्दः प्रथमा विभक्तौ भवेत् ।)

२. जालरेखाचित्रं पूरयत । $\frac{१}{२}$ × ४ = २

(जालरेखा/वृक्षरेखा/प्रवाहि–जालम्/स्तम्भपूरणम्/शब्दपेटिका)

इ) गद्यांशं पठित्वा सरलार्थं लिखत । (२ तः १) १ × ४ = ४

(४–५ वाक्यात्मकः गद्यांशः दातव्यः ।) (नाट्यस्तबकः, नदीसूक्तम् ।)

ई) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (२ तः १) (केवलं स्वाध्यायाधारितम् ।) २ × १ = २

तृतीयः विभागः – पद्यम् । (१०)

३) अ) पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (५ तः ४) १ × ४ = ४

(६–८ पङ्क्तयः प्रष्टव्याः ।)

कृतयः –

क) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

ख) विशेषणं–विशेष्यम् । (कृतयः – मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/ चतुर्थपदं लिखत ।)

ग) जालरेखाचित्रम्/स्तम्भपूर्तिः (२ शब्दौ प्रष्टव्यौ)

घ) २ धातुसाधित–अव्यये/विभक्त्यन्तपदे चिनुत ।

(त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त इति स्पष्टः उल्लेखः आवश्यकः)

च) सन्धिविग्रहं कुरुत । (पूर्वपदं/उत्तरपदम्)

आ) पद्ये शुद्धे पूर्णे च लिखत । (३ तः २) (केवलं पङ्क्तिद्वयात्मके) २ × २ = ४

इ) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (२ तः १) (वाचनप्रशंसा/मानवताधर्मः ।) २

चतुर्थः विभागः – भाषाभ्यासः । (१०)

प्र. ४ अ) पृथक्करणम् । ४

१. नामानि सर्वनामानि च पृथक्कुरुत । (५ तः ४) १/२ × ४ = २

२. क्रियापदानि धातुसाधितविशेषणानि च पृथक्कुरुत । (५ तः ४) १/२ × ४ = २

आ) निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (४ तः २) ४

१. सङ्ख्या/क्रम/आवृत्तिवाचकस्य योग्यं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (३ तः २) २

२. समासविग्रहानां समासनाभिः मेलनं कुरुत । (६ तः ४) २

३. मञ्जूषातः समानार्थकशब्दान्/विरुद्धार्थकशब्दान् चित्वा लिखत । २

४. योग्यं पर्यायं चिनुत । (३ तः २)

क) वाच्यम् आधारीकृत्य ।

ख) भवान्–त्वम् आधारीकृत्य ।

ग) विशेषण–विशेष्यम् आधारीकृत्य ।

इ) विशिष्टविभक्तेः उपयोगं कृत्वा वाक्यनिर्माणं कुरुत । (४ तः २) (पृ. क्र.७७) २

अन्तर्गत–मूल्यमापनम् । (१० गुणाः)

मौखिकी परीक्षा । (५ गुणाः)	स्वाध्यायः । (५ गुणाः) केवलम् एकम् ।
१. श्रवणकौशलम् = ३ वाक्यानि (पृ. क्र. ७०) ३ गुणाः । अथवा ६ शब्दाः (पृ.क्र. ७६) ३ गुणाः । **२. भाषणकौशलम् =** किमपि १ सुभाषितं स्मृत्वा भणितव्यम् । २ गुणाः ।	**स्वाध्यायः = अभ्यासपत्रम् १, २, ३, ४** **१० गुणानां स्वाध्यायः लेखनीयः ।** (१० ÷ २ = ५ गुणाः ।)

अवधेयम्–प्राश्निकेभ्यः अपेक्षिताः सूचनाः अत्र हरितवर्णेन दत्ताः ।

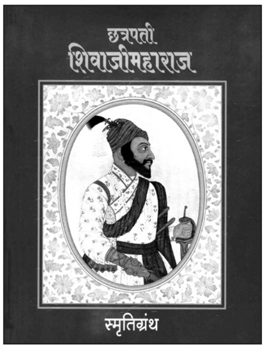

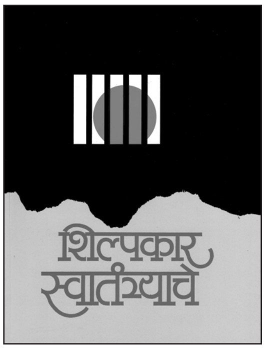

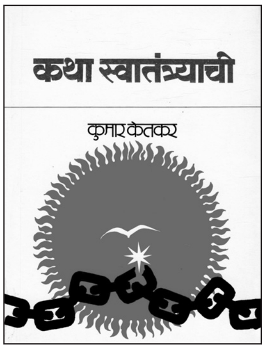

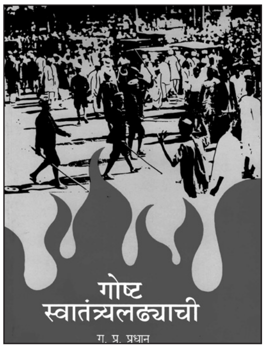

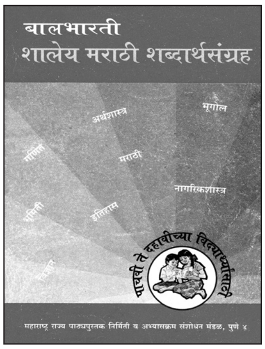

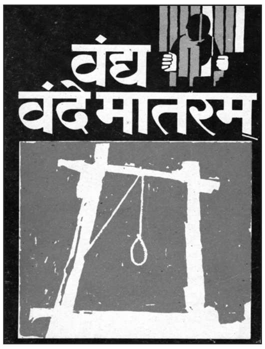

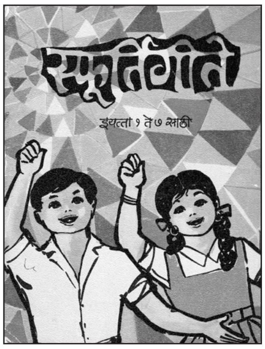

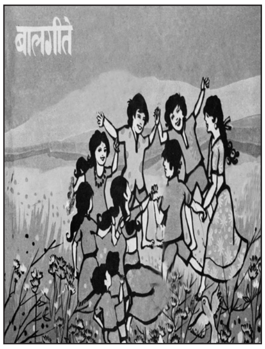

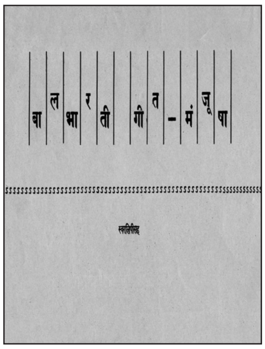

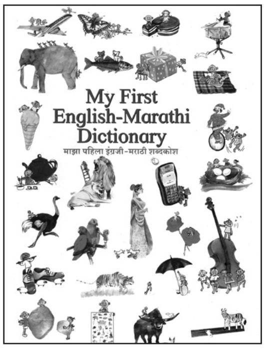

- पाठ्यपुस्तक मंडळाची वैशिष्ट्यपूर्ण पाठ्येत्तर प्रकाशने.
- नामवंत लेखक, कवी, विचारवंत यांच्या साहित्याचा समावेश.
- शालेय स्तरावर पूरक वाचनासाठी उपयुक्त.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेत स्थळावर भेट द्या.

साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव) - ☎ २८७७१८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९१५११, औरंगाबाद - ☎ २३३२१७१, नागपूर - ☎ २५४७७१६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०९३०, अमरावती - ☎ २५३०९६५

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मितिः तथा
अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

संस्कृत आनंद इयत्ता दहावी (संयुक्त)

₹ ४८.००